

Utrzymanie żywotności obszarów wiejskich. Doświadczenia Bawarii z lat 1945–2005

Maintaining the vitality of rural areas: Bavaria's experience of the years 1945–2005

Zofia Sawicka

Uniwersytet Warszawski, Wydział Zarządzania

Streszczenie. Praca miała na celu zweryfikowanie hipotezy, że możliwe jest utrzymanie żywotności obszarów wiejskich z rozdrobnioną strukturą agrarną mimo znacznego spadku ekonomicznego znaczenia rolnictwa. Analizę przeprowadzono dla obszarów wiejskich Bawarii w latach 1945–2005. Bawarską wieś w 1945 r. cechowały utrudnione warunki gospodarowania rolniczego, tradycyjnie rolniczy charakter i niska koncentracja przemysłu. Sześćdziesiąt lat później rolnictwo miało marginalne znaczenie dla funkcjonowania bawarskiej wsi, a większość gospodarstw rolnych „żyła z dopłat”. Mimo to w latach 1983–2003 zwiększyła się gęstość zaludnienia bawarskich obszarów wiejskich. O utrzymującej się żywotności tych terenów świadczy też wysoka liczba organizacji pozarządowych i wzrost zainteresowania turystyką wiejską, co potwierdza hipotezę badawczą. Tym, co pomogło utrzymać atrakcyjność obszarów wiejskich Bawarii jako miejsca zamieszkania, było przede wszystkim elastyczne podejście do zarządzania ziemią, stosowanie skutecznych instrumentów ochrony środowiska, wprowadzanie demokratycznych procedur w programach rozwoju wsi i umiarkowana wiara w koncepcję jej wielofunkcyjnego rozwoju. Uzyskane wyniki mogą pomóc w programowaniu rozwoju polskich obszarów wiejskich z rozdrobnionym rolnictwem.

Słowa kluczowe: Bawaria • rozwój wielofunkcyjny • rozwój obszarów wiejskich • rozdrobniona struktura agrarna

Abstract. The study aimed to verify the hypothesis that the vitality of rural areas with fragmented agrarian structure can be maintained even if agriculture loses its economic importance. The analysis was carried out for the rural areas of Bavaria, and covered the years 1945–2005. The Bavarian countryside in 1945 was dominated by agriculture which faced strong natural and structural constraints. Sixty years later, agriculture was of marginal importance to the functioning of those areas, and most of the farm holders relied on direct payments and other public support. Nevertheless, the period from 1983 to 2003

saw an increase in the population density of the Bavarian rural areas. This fact, combined with a high number of non-governmental organisations and an increased interest in rural tourism, testified to the continuing viability of these areas. What helped keep the attractiveness of the Bavarian rural areas as a place of residence, was first and foremost a flexible approach to spatial management, the use of effective instruments for environmental protection, the introduction of democratic procedures into village renewal plans, and a moderate faith in the concept of multi-functional rural development. The findings of the study may help in developing rural development strategies for Polish rural areas with fragmented agrarian structure.

Keywords: Bavaria • multi-functional development • rural development • fragmented agrarian structure

Wstęp

Polska wieś i rolnictwo wciąż stoją na rozdrożu. Szczególnie trudna do przewidzenia i zaprogramowania jest sytuacja tych obszarów, które tradycyjnie są rolnicze, a jednocześnie charakteryzują się niekorzystnymi warunkami gospodarowania. Mimo niesprzyjającej sytuacji, w jakiej znajdują się tam drobne gospodarstwa rolne, istnieje często chęć i potrzeba utrzymania rolniczego krajobrazu i żywotności tych obszarów.

Celem pracy była weryfikacja hipotezy mówiącej, że możliwe jest utrzymanie żywotności obszarów wiejskich z rozdrobnioną strukturą agrarną mimo znacznego spadku ekonomicznego znaczenia rolnictwa. Analizę przeprowadzono w odniesieniu do Bawarii, gdzie przy postępującej dezagraryzacji społecznej i ekonomicznej próbowano utrzymać rolniczy krajobraz i żywotność obszarów wiejskich. Doświadczenia Bawarii mogą być wykorzystane w programowaniu rozwoju polskich obszarów wiejskich o rozdrobnionej strukturze agrarnej.

Materiał i metody

Podstawową metodą wykorzystaną w pracy była analiza historyczno-porównawcza. Jej zasadniczy element stanowił wybór takiego obszaru badań, aby obszary wiejskie w jego obrębie były lepiej rozwinięte niż w Polsce. Drugim ważnym elementem było przesunięcie analizy w czasie, tak aby móc się przyjrzeć kolejnym stadiom rozwoju badanego terenu i wysnuć wnioski przydatne dla naszego kraju. Podobne podejście zostało zastosowane w pracach dotyczących rozwoju różnych krajów i regionów, których doświadczenia rozwojowe miały pomóc w programowaniu i przewidywaniu rozwoju polskich obszarów wiejskich (por. Broussard, Delorme, Servolin, 1998; Halamska, 2005; Kwieciński i Tomczak, 1993; Radkiewicz, 1993; Smoleński, 1998; Tomczak, 2004, 2005).

Materiał do przeprowadzenia analizy historyczno-porównawczej pochodził z trzech źródeł: były to informacje z literatury przedmiotu, ilościowe (statystyczne) dane wtórne oraz pierwotne dane jakościowe. Dane pierwotne zostały zebrane w formie wywiadów ustrukturalizowanych, przeprowadzonych w Bawarii w 2007 r. z trzema grupami respon-

dentów: właścicielami gospodarstw rolnych utrzymujących się wyłącznie lub głównie z rolnictwa, właścicielami gospodarstw rolnych, dla których gospodarstwo rolne było dodatkowym źródłem utrzymania (gospodarstwa dwuzawodowe), oraz z osobami, które porzuciły rolnictwo na przestrzeni ostatnich pięćdziesięciu lat. W sumie grupa badawcza liczyła 30 respondentów – po trzy osoby z dziesięciu gmin. W wywiadach pytano między innymi o takie sprawy, jak:

- historia rozwoju gospodarstwa,
- czas i przyczyny podjęcia dodatkowej pracy,
- przyczyny porzucenia pracy w rolnictwie,
- rodzaj wykonywanej pracy pozarolniczej,
- ocena polityki bawarskiej, federalnej i europejskiej.

Materiał zgromadzony podczas wywiadów posłużył jako studia przypadków ilustrujące zmiany zachodzące na bawarskich obszarach wiejskich i pomagające tłumaczyć zjawiska i trendy ujawnione podczas analizy ilościowych danych wtórnych.

Analiza zmian zachodzących na bawarskich obszarach wiejskich dotyczyła 60-letniego okresu od zakończenia drugiej wojny światowej (1945 r.) do roku 2005. Badaniami objęto obszary wiejskie (gminy wiejskie i miejsko-wiejskie) Bawarii, ze szczególnym uwzględnieniem obszarów gór i przedgórzy Lasu Bawarskiego (środkowa Bawaria), gdzie przeprowadzono wywiady.

Wyniki i dyskusja

Bawaria po drugiej wojnie światowej

Po drugiej wojnie światowej Bawaria była najbiedniejszym i najbardziej od rolnictwa zależnym krajem związkowym Republiki Federalnej Niemiec. W przeważającej części terytorium kraju – zajmowanej przez obszary górskie i podgórskie – niekorzystne były zarówno strukturalne, jak i naturalne warunki gospodarowania (Bayerisches Staatsministerium für Wirtschaft und Verkehr [BayStMWV], 1967). W 1950 r. odsetek pracujących w rolnictwie wynosił 31% i był najwyższy w całych Niemczech. W latach pięćdziesiątych dla 80% właścicieli gospodarstw o wielkości 3–4 ha UR rolnictwo stanowiło główne źródło dochodu (Eichmüller, 1997). Średnia wielkość gospodarstwa wynosiła 5,1 ha UR (Bayerisches Statistisches Landesamt [BaySL], 1952). Rolnictwo bawarskie cechowała duża pracochłonność (w 1954 r. – 48 osób na 100 ha UR, średnio dla Niemiec 24 osoby) i niska produktywność – dochód z 1 ha UR był najniższy w Niemczech (w 1950/1951 r. wynosił 921 DM, średnio dla Niemiec 1119 DM) (*Grüner Plan*, 1956; Seidl, 1995).

Bawarię lat powojennych cechował też niski stopień uprzemysłowienia (w 1947 r. zatrudnienie w przemyśle wynosiło 14,4%, przy średniej dla Niemiec 33%) oraz niska koncentracja przemysłu. Chociaż w strukturze podmiotów gospodarczych przeważały przedsiębiorstwa małe i średnie, w 1939 r. Bawaria miała najwyższy (32,8%) w całych Niemczech odsetek pracujących w mikroprzedsiębiorstwach (do 10 pracowników) (Emminger, 1947).

Kulturowo Bawarię od innych niemieckich regionów odróżniało silne przywiązanie do tradycji, religijność mieszkańców (katolicy) i wyraźnie zarysowany lokalny patriotyzm (Frey, 2003).

Bawaria była więc po wojnie regionem rolniczym, nisko uprzemysłowionym, z silnym poczuciem regionalnej tożsamości. To właśnie te cechy czynią Bawarię podobną do Małopolski i umożliwiającą korzystanie z jej doświadczeń przy programowaniu rozwoju obszarów wiejskich południowej Polski.

Rozwój obszarów wiejskich Bawarii w latach 1945–2005 – między industrializacją a zrównoważonym rozwojem

Pierwsze powojenne dwudziestolecie przyniosło Bawarii, tak jak innym regionom Europy, powiększanie areалу i kapitałochłonności gospodarstw. Priorytety polityki bawarskiej, federalnej i europejskiej były zbieżne – zapewnienie samowystarczalności żywnościowej, obniżenie cen żywności i polepszenie sytuacji rolników. Bawarii nie ominęły więc komasacje gruntów i przedsięwzięcia infrastrukturalne, przeprowadzane na dużą skalę. Do 1970 r. liczba gospodarstw rolnych zmniejszyła się o 30% – zatrudnienie w rolnictwie wynosiło już tylko 13% (Eichmüller, 1997). Drastycznie spadła gęstość zaludnienia na obszarach wiejskich. W badanych gminach był to spadek ponad dwukrotny – z 200 do 92 osób na 1 km² (BaySL, 1952; BaySL, 1973).

Szybko okazało się, że zdecydowana większość bawarskich gospodarstw, mimo dużej pomocy inwestycyjnej, nie ma szans konkurować na wspólnym rynku europejskim. Trudnych warunków gospodarowania w połączeniu z peryferyjnym położeniem i zapóźnieniem rozwojowym w większości nie można było zneutralizować poprzez zakup maszyn czy powiększenie powierzchni gospodarstw. Dlatego od końca lat sześćdziesiątych polityka bawarska stawiała sobie inne cele niż te formułowane na szczeblu krajowym i europejskim, zmierzając w odmiennym kierunku. Bawaria zaczęła konstruować własną politykę, która szybko zyskała rozgłos i nośną nazwę „bawarskiej drogi rozwoju”. Była ona wyrazem sprzeciwu wobec industrializacji rolnictwa i europejskiej polityki rolnej, nastawionej wówczas wyłącznie na wspieranie gospodarstw „zdolnych do rozwoju” (por. Czykier-Wierzba, 1998; Wüst i Pehlak, 1986).

Z perspektywy kilku dziesięcioleci za kamienie milowe „bawarskiej drogi rozwoju” można uznać następujące zdarzenia:

- Przyjęcie w 1973 r. ustawy o ochronie przyrody, która wprowadzała obowiązek utrzymania rolniczego krajobrazu (niem. *Duldungspflicht*) przy zapewnieniu wsparcia ze środków publicznych. Wdrażaniu tej ustawy służył wymóg tworzenia planów zagospodarowania rolniczego (niem. *Agrarleitpläne*). Obszary podzielono na kilka kategorii: obszary rolnicze, obszary pod ekstensywną gospodarkę rolną, obszary do wyłączenia spod rolniczego zagospodarowania (tam, gdzie rolnictwo nie może być opłacalne, a jego utrzymanie nie jest istotne ze względów ochrony przyrody lub krajobrazu) oraz obszary, na których należy utrzymać rolniczy krajobraz (mimo że rolnictwo nie jest tam rentowne) (Moser, Hoisl, Klein, 1974). Kategoryzacja obszarów pomagała dopasować odpowiednie instrumenty pomocowe i prowadzić rozsądną politykę zagospodarowania przestrzennego;

- Wdrożenie programu rozwoju gospodarstw z przewagą użytków zielonych (niem. *Grünlandprogramm*). Jego celem było wsparcie gospodarstw zdanych na chów bydła, które w większości nie mogły uchodzić za gospodarstwa rozwojowe, lecz ich istnienie uważano za istotne ze względu na ochronę środowiska i krajobrazu, a także miejsc pracy;
- Przewartościowanie priorytetów w procedurach porządkowania przestrzeni wiejskiej (niem. *Flurbereinigung*). Ważnymi celami takich przedsięwzięć stały się ochrona środowiska i utrzymanie rolniczego krajobrazu – działania służące tym celom mogły być finansowane nawet w 100% z pieniędzy publicznych. Warto zaznaczyć, że nie chodziło tu wyłącznie o projekty służące bezpośrednio ochronie przyrody, ale także o budowę drobnej, nieingerującej w środowisko infrastruktury turystycznej (ścieżki rowerowe, szlaki, punkty widokowe). Uznano bowiem, że rozwój turystyki motywuje do utrzymania rolniczego krajobrazu oraz przeciwdziałania monofunkcyjnemu zagospodarowaniu terenu. Dążono do tego, by wewnątrz wsi mieszały się tereny przemysłowo-usługowe, rekreacyjne, mieszkalne i rolnicze, co miało pomóc w zachowaniu naturalnego, wiejskiego charakteru miejscowości;
- Połączenie procedur komasacji gruntów z programami odnowy wsi – wieś przestała być utożsamiana z rolnictwem, dostrzeżono jej wielofunkcyjność;
- Wprowadzenie zawodu „pomocnika właściciela gospodarstwa” oraz „pomocy domowej dla gospodyń”. Był to jeden z punktów ustawy o wspieraniu bawarskiego rolnictwa (niem. *Gesetz zur Förderung der Bayerischen Landwirtschaft*), który z czasem nabrał dużego znaczenia dla bawarskich rolników. Zawodowi pomocnicy w gospodarstwie (a także pomocnicy gospodyń domowych) wyręczałi gospodarza w sytuacji choroby i w innych okolicznościach, które uniemożliwiały dogłębne dogłębienie gospodarstwa. Ich wynagrodzenie było w 80% finansowane ze środków publicznych. Liczba takich pracowników oraz gospodarstw korzystających z ich usług stale się zwiększała. W 1970 r. zawód ten wykonywało 50 ludzi, a w 2005 r. – ponad 2000 osób (Bayerisches Staatsministerium für Landwirtschaft und Forsten [BayStMLF], 2006a).

Rezultaty bawarskiej polityki stały się widoczne już w połowie lat osiemdziesiątych. Nie udało się wprawdzie powstrzymać tendencji do powiększania gospodarstw i spadku ich liczby, ale skala zjawiska nie była już tak duża. W latach 1970–1985 liczba gospodarstw zmniejszyła się w Bawarii o 18%, podczas gdy w skali Niemiec aż o 34% (Wüst i Pehlak, 1986). Spadek gęstości zaludnienia nie był już tak gwałtowny (w badanych gminach w okresie 1972–1983 ubyło 5 osób na 1 km²). Udało się utrzymać wielkość powierzchni użytków rolnych, a w badanych gminach nastąpił nawet jej wzrost. Użytki zielone stanowiły coraz większy odsetek użytków rolnych (w badanych gminach 41% w 1970 r. i 45% w 1984 r.) (Bayerisches Landesamt für Statistik und Datenverarbeitung [BayLfStaD], 1984; BaySL, 1973), co wskazuje na skłonność do ekstensyfikacji rolnictwa oraz na skuteczność programów wspierających gospodarstwa nastawione na chów bydła.

W latach osiemdziesiątych Bawaria znalazła sprzymierzeńców w swoim dążeniu do utrzymania rolniczego krajobrazu i zapewnienia ochrony środowiska. Podstawowym problemem całej Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej stała się wówczas nadpro-

dukcja, a ton polityce zaczęła nadawać zasada zrównoważonego rozwoju. Wspólna Polityka Rolna zmieniała się w kierunku ograniczenia produkcji (głównie poprzez uniezależnienie dopłat od wielkości produkcji), ekologizacji i zmniejszenia wydatków. Zmianę zasad europejskiej polityki wobec wsi i rolnictwa przyniósł głównie system kwot produkcyjnych, reforma MacSharry'ego, Agenda 2000 i reforma z 2003 r., wprowadzająca II filar WPR. Reformy te zostały szeroko opisane w literaturze (por. Adamowicz, 2005; Buchowiecki, 1991; Czyżewski i Henisz-Matuszczak, 2004; Kwieciński i Tomczak, 1993; Szumski, 2007) i nie wymagają tu dokładnego omówienia. Z punktu widzenia Bawarii ważne było, że reformy szły w proponowanym przez nią już wcześniej kierunku – ekstensyfikacji produkcji rolniczej i patrzenia na wieś nie tylko przez pryzmat rolnictwa.

Ewolucja polityki europejskiej w kierunku coraz silniejszego wspierania wsi (a nie rolnictwa) nie oznaczała powstrzymania się Bawarii od prowadzenia własnych działań służących rozwojowi obszarów wiejskich. Były to regionalne programy kredytowe, rozbudowany system doradztwa i edukacji rolniczej oraz wciąż rozwijane programy scalania gruntów połączone z procedurą odnowy wsi. To one kształtowały bawarską politykę wobec wsi i rolnictwa w ostatnim dwudziestoleciu, przyjmując postać zintegrowanych programów rozwoju obszarów wiejskich. Ich cele brzmią podobnie do celów odnowy wsi obowiązujących dziś w Polsce. Warto przypomnieć, że realizacja tych programów opierała się na następujących zasadach:

- Planowanie poprzez dialog – wszystkie procedury były przygotowywane i omawiane wspólnie przez ekspertów i mieszkańców;
- Współpraca międzygminna – starano się myśleć o zagospodarowaniu terenu na poziomie międzygminnym, wychodząc z założenia, że regionalne spojrzenie daje więcej możliwości działania;
- Zaangażowanie obywatelskie – mieszkańcy angażowali się na wszystkich etapach, od planowania po realizację. W tworzeniu strategii rozwojowej przez mieszkańców pomagały szkoły rozwoju obszarów wiejskich;
- Elastyczne zarządzanie ziemią – chodziło o stosowanie tych instrumentów zarządzania gruntami, które byłyby najlepiej dopasowane do potrzeb i możliwości finansowych gminy. W ramach programów rozwoju wsi można było korzystać z takich procedur zarządzania gruntami, jak: procedura inwestycyjna, przyspieszone scalanie gruntów, dobrowolna wymiana gruntów, dobrowolna zamiana użytkowników.

Skuteczność bawarskich programów rozwoju obszarów wiejskich potwierdzają badania F. Schlössera, które wykazały, że wszystkie gminy, w których przeprowadzono programy rozwojowe (głównie scalanie gruntów i odnowa wsi), osiągnęły większy wzrost niż pozostałe gminy. Dla mniejszych gmin (do 2000 mieszkańców) programy te miały większe znaczenie niż dla gmin większych (do 6000 mieszkańców) – wzrost wynosił średnio 15% w pierwszych z nich, a 10% w drugich (Schlösser, 1999). Bawarskie Ministerstwo Rolnictwa szacuje, że każde euro włożone w procedury rozwoju obszarów wiejskich daje do 7 euro wartości inwestycji (BayStMLF, 2006b).

Oprócz wciąż rozwijanych programów odnowy wsi, w latach 1985–2005 Bawaria wprowadzała również inne rozwiązania mające na celu utrzymanie żywotności obszarów wiejskich. Na szczególną uwagę zasługują następujące działania:

- System umów środowiskowych. Poza programem rolno-środowiskowym (sformułowanym i finansowanym głównie przez UE) Bawaria wprowadziła w latach pięćdziesiątych dodatkowe finansowanie gospodarstw decydujących się na ekstenzywne formy produkcji, obejmując je systemem umów środowiskowych. Umowa była zawierana między właścicielem gospodarstwa a urzędem ochrony środowiska. Rolnik zobowiązywał się w ten sposób do rezygnacji z konkretnych metod produkcji, niekorzystnych dla środowiska. Umowy te cechowała znaczna szczegółowość zapisów. Każde podejmowane działanie (np. transport zwierząt na wypas) lub jego zaniechanie (np. zaprzestanie wyrzucania obornika) miało swój wyraz w pieniądzu i oznaczało przewidywalny zysk dla gospodarstwa (Bayerisches Staatsministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten [BayStMELF], 1995);
- Tworzenie spółek córek przez kółka rolnicze. W miarę przekształcania się rolników w dostawców także pozarolniczych produktów i usług rozszerzano możliwości działania zrzeszeń rolniczych. Nowelizacja ustawy o wspieraniu bawarskiego rolnictwa z 1994 r. dawała kółkom maszynowym możliwość tworzenia spółek córek. Miały one prawo świadczyć różne usługi. Najczęściej były to prace leśne, pielęgnacja krajobrazu czy praca dla gminy (np. odśnieżanie). To rozszerzenie działalności zrzeszeń rolniczych stało się łatwą do wprowadzania w życie formułą dywersyfikacji źródeł dochodu na terenach wiejskich (Grässel, 2001);
- Zasada kont ekologicznych (niem. *Ökokonten*). Zasada ta oznaczała, że każda inwestycja, która ingeruje w środowisko, musi być zneutralizowana inwestycją służącą jego ochronie. Przedsięwzięcia te mogły się bilansować także na szczeblu regionalnym (Aulig, 2001).

Sytuacja bawarskich obszarów wiejskich – rok 2005

W 2005 r. średnia wielkość gospodarstwa w Bawarii wynosiła 26 ha UR – najmniej spośród wszystkich niemieckich landów – była jednak pięciokrotnie większa niż w roku 1950. Udział użytków rolnych w strukturze użytkowania gruntów zmniejszył się z 53% w 1970 r. do 46% w 2005 r. (BayStMLF, 2006a).

Jak wynika z przeprowadzonych wywiadów, bawarskie gospodarstwa rolne borykały się z trudnościami finansowymi wynikającymi głównie z niekorzystnej sytuacji na rynku mleka. Bariere w rozwoju gospodarstw stanowiła niewystarczająca wielkość przyznanych kwot mlecznych przy ich wysokiej cenie na bawarskim rynku (0,56 EUR za 1 kg, średnio dla Niemiec 0,51 EUR w 2005 r.). W 2005 r. popyt na kwoty w Bawarii sięgał 305 mln kg mleka, a ich podaż wynosiła 137 mln kg (BayStMLF, 2006a).

Trudności ze sprzedażą mleka i jednocześnie spadek jego ceny w skupie skutkowały zmniejszeniem się dochodowości gospodarstw. Obecnie dochód ze sprzedaży produkcji starcza na pokrycie kosztów funkcjonowania gospodarstw, natomiast zysk pochodzi z pomocy publicznej. Dzisiejsze bawarskie gospodarstwa rolne „żyją z dopłat”. Średnio dla gospodarstwa udział pomocy publicznej w zysku w 2005 r. wynosił 68,9%. Dla gospodarstw dwuzawodowych wskaźnik ten był wyższy i wynosił 74%, a dla gospodarstw ekologicznych 82,5% (BayStMLF, 2006a).

W konsekwencji pogarszania się sytuacji finansowej bawarskiego rolnictwa następował ciągły spadek liczby osób zatrudnionych w tym sektorze gospodarki. W 2005 r.

pracowało w nim 3% zatrudnionych, czyli dziesięciokrotnie mniej niż w 1950 r. (BayStMLF, 2006a). Trudna sytuacja finansowa zmuszała też do sięgania po pozarolnicze źródła dochodu, co powodowało stały wzrost liczby gospodarstw dwuzawodowych. Od 1987 r. ich liczba jest większa niż liczba gospodarstw jednozawodowych. W 2005 r. gospodarstwa dwuzawodowe stanowiły 53,9% bawarskich gospodarstw i gospodarowały na 76,6% powierzchni użytków rolnych tego regionu (BayStMLF, 2006a).

Z przedstawionych danych wyłania się dość jasny obraz bawarskiego rolnictwa. Jest to rolnictwo w większości wyspecjalizowane w chowie bydła, z przewagą gospodarstw o średniej wielkości. Dominują gospodarstwa dwuzawodowe. Sytuacja finansowa bawarskich rolników nie jest łatwa ze względu na spadek cen mleka i ograniczoną podaż kwot mlecznych. Gwarancją ich egzystencji są dopłaty – w większości dość znaczne, ze względu na utrudnione warunki gospodarowania.

Kondycja bawarskiego rolnictwa nie jest więc na tyle dobra, aby mogło ono decydować o żywotności bawarskich obszarów wiejskich. Gdyby ich siłą napędową były wyłącznie gospodarstwa rolne, wieś by się wyludniała, nie mogąc jako miejsce zamieszkania konkurować pod względem atrakcyjności z miastem.

Badania przeprowadzone w dziesięciu bawarskich gminach wskazały na utrzymującą się żywotność tych terenów mimo malejącej roli rolnictwa. Badane gminy to obszary wiejskie o umiarkowanej atrakcyjności turystycznej (por. Sawicka, 2006). Tylko trzy spośród 10 badanych gmin leżą w odległości do 50 km od dużego miasta (Ratyzbony, 600 tys. mieszkańców). Wszystkie użytki rolne badanych gmin zostały zakwalifikowane do obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW). Ich funkcja nie jest więc oczywista – nie są to obszary podmiejskie, ich potencjał turystyczny nie jest wysoki, a gospodarka rolna jest utrudniona. Mimo nieoczywistej funkcji udało się utrzymać żywotność tych terenów. Od lat osiemdziesiątych zwiększa się gęstość ich zaludnienia. W 1983 r. wynosiła średnio 87 osób na 1 km², a w 2003 r. – 99 osób (BayLfStaD, 1984; BayLfStaD, 2004).

Dowodem na żywotność omawianych obszarów jest też liczba zrzeseń na 1000 mieszkańców, obrazująca zaangażowanie ludzi w miejscu ich zamieszkania. W 2009 r. średnio w badanych gminach wskaźnik ten wynosił 17, podczas gdy dla całej Małopolski bez Krakowa było to tylko 9 (*Potencjał...*, 2010; <http://stat.gov.pl/bdl/>). Innym wskaźnikiem, który może być dowodem na utrzymanie żywotności i wiejskiego charakteru wsi, jest rosnąca liczba udzielonych noclegów. W latach 1972–2005 liczba osobonocy w badanych gminach zwiększyła się o połowę (BayLfStaD, 2005; BaySL, 1973). Skoro nie są to tereny położone przy akwenach wodnych ani w wysokich górach, tym, co przyciąga turystów, jest prawdopodobnie ich wiejski charakter.

Ujemny wskaźnik migracji wahałowej (średnio – 133) (BayLfStaD, 2004) wskazuje, że wielu mieszkańców musiało dojeżdżać do pracy. Nie jest więc prawdą, że żywotność wsi może być utrzymana tylko tam, gdzie jest możliwe znalezienie pracy na miejscu.

Jak wynika z przedstawionych danych, mimo wciąż malejącego znaczenia rolnictwa i utrzymujących się trudności ze znalezieniem pracy w rodzimej gminie bawarskie wsie zachowały żywotność. Nie zmniejszyła się ich gęstość zaludnienia, a liczba działających tu organizacji pozarządowych świadczy o silnym przywiązaniu mieszkańców do swojej miejscowości i zaangażowaniu w jej życie. Wzrost liczby noclegów udzielanych turystom jest dowodem na utrzymywanie się wiejskiego charakteru badanych gmin.

Wnioski

Zaprezentowane doświadczenia Bawarii pokazują, że polityka europejska i jej trendy są silniejsze od polityki regionalnej. Kierunek rozwoju bawarskich obszarów wiejskich w minionych dziesięcioleciach był determinowany głównie przez zmiany rynkowe i politykę na szczeblu europejskim. Instrumenty wprowadzane na szczeblu regionalnym mogą częściowo neutralizować zachodzące przemiany, ale nie są w stanie odwrócić trendu. Ograniczenie roli zatrudnienia w rolnictwie i jego znaczenia dla rozwoju obszarów wiejskich wydaje się nieuniknione. Droga rozwoju obszarów wiejskich Bawarii świadczy jednak o tym, że mimo dezagraryzacji ekonomicznej i społecznej oraz przekształcania się struktury agrarnej możliwe jest utrzymanie żywności obszarów wiejskich, co potwierdza sformułowaną we wstępie hipotezę. Nie jest wprawdzie możliwe określenie wagi i znaczenia poszczególnych czynników, ale przyglądając się pięćdziesięcioletniej drodze rozwoju Bawarii, można wskazać, że decydujący wpływ na utrzymanie żywności wsi miały następujące czynniki:

- Wykorzystanie instrumentów ochrony środowiska i krajobrazu, co przyczyniło się do utrzymania krajobrazu rolniczego;
- Dopasowanie instrumentów pomocowych do specyfiki terenu. Ich elastyczność umożliwiła, z jednej strony, finansowanie ochrony krajobrazu rolniczego, z drugiej zaś wykluczała pomoc dla gospodarstw, które mogły się utrzymać z intensywnej gospodarki rolnej. Dziś idea ta znajduje kontynuację w programach rolnośrodowiskowych, w których większe wsparcie przewidziano dla obszarów, gdzie utrzymanie krajobrazu rolniczego jest istotne, a jednocześnie gospodarowanie jest utrudnione;
- Zastosowanie elastycznych form zarządzania ziemią. Opisane metody zarządzania gruntami pozwalają na szybki obrót ziemią, polepszając jakość życia mieszkańców i umożliwiając prowadzenie procedur inwestycyjnych w sposób zrównoważony;
- Zintegrowanie programów rozwoju obszarów wiejskich. Ponieważ mają one wpływ na gospodarowanie przestrzenią i wprowadzają szeroko zakrojone projekty odnowy wsi, oznacza to całościowe podejście do funkcjonowania miejscowości;
- Wprowadzenie zawodu „pomocnika właściciela gospodarstwa” oraz „pomocy domowej dla gospodyń”, podnoszące jakość życia rolników;
- Umiarkowana wiara w wielofunkcyjny rozwój wsi. Zasadnicze znaczenie dla utrzymania żywności wsi miało wyzbycie się przekonania, że mieszkańcy wsi muszą znaleźć pracę w miejscu zamieszkania. W programach zintegrowanego rozwoju obszarów wiejskich coraz większego znaczenia nabiera dbałość o atrakcyjną przestrzeń życia, utrzymanie krajobrazu, wspieranie inicjatyw związanych ze spędzaniem wolnego czasu itp. Odchodzi się natomiast od wspierania dużych przedsięwzięć infrastrukturalnych oraz od przyciągania inwestorów za wszelką cenę. Wielofunkcyjny rozwój wsi przypuszczalnie nigdy nie zapewni stałej pracy wszystkim mieszkańcom, dojazdy do pracy będą nieuniknione. Wieś może mimo to pozostać żywotnym miejscem zamieszkania i spędzania wolnego czasu, miejscem z dobrze funkcjonującą siecią społeczną;
- Demokratyczny charakter procedur. Wciągnięcie mieszkańców w programowanie i przeprowadzanie zmian w swoim miejscu zamieszkania (zasada wprowadzania

programów rozwojowych) skutkuje utrwaleniem więzi społecznych między mieszkańcami oraz wzmacnia poczucie sprawczości w kreowaniu własnego otoczenia. Oba te czynniki na pewno zwiększają prawdopodobieństwo utrzymania żywotności wsi.

Bawarska polityka wobec wsi i rolnictwa jest droga. Rolnicy, szczególnie ci gospodarujący na ONW i prowadzący gospodarstwa ekologiczne, „żyją z dopłat”, a programy rozwoju wsi pochłaniają dużo środków regionalnych, federalnych i europejskich. Analizując prowadzone programy zintegrowanego rozwoju obszarów wiejskich i oceniając ich efekty, można jednak zauważyć, że bawarska wieś pozostała żywotną przestrzenią, atrakcyjnym miejscem zamieszkania. Potwierdzają to także przeprowadzone wywiady. Żaden z rozmówców nie planował opuszczenia swojej rodzinnej miejscowości.

Oceniając bawarską politykę wobec wsi i rolnictwa, nie można pominąć kontekstu globalnego. Wydaje się, że tendencja do liberalizacji rynku rolnego zaostry podział na obszary z rentownym rolnictwem i tereny, gdzie rolnictwo stanowi tylko środek do celu, jakim jest utrzymanie żywotności wsi i ekologicznej funkcji rolniczego krajobrazu. W Bawarii będzie coraz mniej terenów i gospodarstw zdolnych do konkurowania na globalnym wolnym rynku rolnym. Podmioty takie będą musiały zrezygnować z dopłat, ale będą miały wolną rękę w dalszej intensyfikacji produkcji. Większość gospodarstw będzie utrzymywała się prawie wyłącznie z pieniędzy publicznych. Będzie to rolnictwo podporządkowane ochronie środowiska i krajobrazu oraz utrzymaniu żywotności wsi. Wytwarzane przez nie produkty rolne będą mogły być wykorzystywane tylko lokalnie (np. dostarczane miejscowym przedszkolom itp.), w takiej skali, żeby nie zaburzało to wolnego rynku rolnego.

Przykład Bawarii może być wskazówką rozwojową dla polskich obszarów wiejskich z rozdrobnionym rolnictwem, gdzie występują utrudnione warunki gospodarowania, a przy tym istnieje potrzeba utrzymania rolniczego krajobrazu i zagwarantowania wysokiej jakości życia mieszkańców.

Bibliografia

- Aulig, G. (2001). Ländliche Entwicklung und Ökokonten. *Berichte zur Ländlichen Entwicklung*, 76, 51–53.
- Bayerisches Landesamt für Statistik und Datenverarbeitung [BayLfStaD]. (1984). *Gemeindedaten 1984*. München.
- Bayerisches Landesamt für Statistik und Datenverarbeitung [BayLfStaD]. (2004). *Bayerische Gemeindedaten 2004*. München.
- Bayerisches Landesamt für Statistik und Datenverarbeitung [BayLfStaD]. (2005). *Bayerische Gemeindedaten 2005*. München.
- Bayerisches Staatsministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten [BayStMELF]. (1995). *Wegweiser zu wichtigen agrar- und forstpolitischen Fördermaßnahmen*. München.
- Bayerisches Staatsministerium für Landwirtschaft und Forsten [BayStMLF]. (2006a). *Bayerischer Agrarbericht*. München.
- Bayerisches Staatsministerium für Landwirtschaft und Forsten [BayStMLF]. (2006b). *Ländliche Entwicklung in Bayern 2006*. München.

- Bayerisches Staatsministerium für Wirtschaft und Verkehr [BayStMWV]. (1967). *Die Anpassung Bayerns an die EWG. Chancen, Probleme und Aufgaben*. München.
- Bayerisches Statistisches Landesamt [BaySL]. (1952). *Bayerische Gemeinde- und Kreisstatistik 1949/1950, Heft 177 der Beiträge zur Statistik Bayerns*. München.
- Bayerisches Statistisches Landesamt [BaySL]. (1973). *Bayerische Gemeindedaten 1973*. München.
- Broussard, J.-M., Delorme, H., Servolin, C. (1998). Rolnictwo nowoczesne – doświadczenia francuskie, W: Z. Wierzbicki, A. Kaleta (red.), *Rolnictwo i wieś europejska: od korzeni ku wspólnej przyszłości w XXI wieku* (s. 195–200). Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Buchowiecki, M. (1991). *Wspólna Polityka Rolna EWG w latach osiemdziesiątych*. Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej.
- Czykier-Wierzba, D. (1998). *Polityka regionalna Unii Europejskiej*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Czyżewski, A., Henisz-Matuszczak, A. (2004). *Rolnictwo Unii Europejskiej i Polski. Studium porównawcze struktur wytwórczych i regulatorów rynków rolnych*. Poznań: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu.
- Eichmüller, A. (1997). *Landwirtschaft und bäuerliche Bevölkerung in Bayern, ökonomischer und sozialer Wandel 1945–1970; eine vergleichende Untersuchung der Landkreise Erding, Kötzing und Obernburg*. München: Hans-Seidel-Stiftung.
- Emminger, O. (1947). *Die Bayerische Industrie*. München: Richard Pflaum Verlag.
- Frey, A. (2003). *Die industrielle Entwicklung Bayerns von 1925 bis 1975. Eine vergleichende Untersuchung über die Rolle städtischer Agglomerationen im Industrialisierungsprozess*. Berlin: Dunckner & Humblot.
- Grässel G. (2001). *Konzeption und Auswirkungen des Bayerischen Weges in der Agrarpolitik*. München: Technische Universität München.
- Grüner Plan*. (1956). Bericht der Bundesregierung über die Lage der Landwirtschaft. Bd. 1. Bonn.
- Halamska, M. (2005). *Rozwój wiejski w Portugalii w latach 1986–2000: wzór czy przestroga dla Polski*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Kwieciński, A., Tomczak, F. (1993). *Polityka rolna WE, USA i Nowej Zelandii*. Warszawa: Real Press.
- Moser, H., Hoisl, R., Klein, W. (1974). *Bayern – Bauernland – Kulturland: Der Agrarleitplan*. Schriftenreihe des Bayerischen Staatsministeriums für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten (Mitverfasser), Heft 15.
- Potencjał małopolskich organizacji pozarządowych. Cz. II. Raport z badań ilościowych*. (2010). Kraków: Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej w Krakowie.
- Radkiewicz, W. (1993). Próba prognozy przemian strukturalnych w polskim rolnictwie na tle doświadczeń Europy Zachodniej, W: K. Górlach, Z. Seręga (red.), *Wieś polska w procesach transformacji ustrojowej* (s. 183–192). Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Sawicka, Z. (2006). Marketingowa strategia rozwoju turystyki na obszarach wiejskich o umiarkowanej atrakcyjności turystycznej na przykładzie Pogórza Ciężkowickiego. *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego*, 4, 41–54.
- Schlösser, F. (1999). *Ländliche Entwicklung im Wandel der Zeit. Zielsetzungen und Wirkungen*. München: Bayerisches Staatsministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten.
- Seidl, A. (1995). *Deutsche Agrargeschichte*. Freising: Fachhochschule Weihenstephan.
- Smoleński, Z. (1998). *Ekonomiczne i społeczne przemiany w rolnictwie europejskim*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne.
- Szumski, S. (2007). *Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Tomczak, F. (2004). *Od rolnictwa do agrobiznesu: transformacja gospodarki rolniczo-żywnościowej Stanów Zjednoczonych*. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa.

- Tomczak, F. (2005). *Gospodarka rodzinna w rolnictwie: uwarunkowania i mechanizmy rozwoju*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Wüst, H., Pehlak, J. (1986). *Das Gesetz zur Förderung der bayerischen Landwirtschaft. Kommentar*. München: Kommunalschriften-Verlag J. Jehle.

<http://stat.gov.pl/bdl/>

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 28.09.2015

Do cytowania – For citation:

Sawicka, Z. (2015). Utrzymanie żywotności obszarów wiejskich. Doświadczenia Bawarii z lat 1945–2005 [Maintaining the vitality of rural areas: Bavaria's experience of the years 1945–2005]. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych – Problems of Small Agricultural Holdings*, 3, 83–94. doi: <http://dx.doi.org/10.15576/PDGR/2015.3.83>